

Waardig oud worden, waardig sterven

In de exclusieve concentratie op persoonlijke waardigheid – vaak verengd tot rationele zelfsturing – in het debat over vrijwillige levenbeëindiging bij voltooid leven wordt het waardigheidsbegrip eenzijdig scheef getrokken. Maar ook in het verabsoluteren van inherente waardigheid, van conceptie tot levenseinde, wordt het begrip ten onrechte gemonopoliseerd. Waardigheid is een sociale erkenningspraktijk waarin zowel de waardering voor de objectiviteit van waardigheid als voor haar subjectiviteit in het geding is.

Door Frits de Lange

De auteur is hoogleraar Ethiek aan de Protestantse Theologische Universiteit, vestiging Kampen. Hij publiceerde o.m. *Waardigheid – voor wie oud wil worden* (Amsterdam: SWP 2010).

Door de medische technologie is de moderne samenleving in staat om het leven van ouderen langer te laten duren dan ze zelf in de meeste gevallen zouden willen. Artsen kunnen doorbehandelen tot het bittere einde.¹ Van een natuurlijke dood is nauwelijks meer sprake. Het levenseinde van iemand die zijn leven heeft voltooid, maar tegen wil en dank in leven moet blijven omdat de dood hem niet komt halen – zo'n levenseinde noemen we met recht 'ontluisterend'.

Ook al lijkt het probleem nieuw, het is van alle tijden. 'De zeer hoge ouderdom heeft maar weinig mensen aan hun einde gebracht zonder dat hij afbreuk deed aan hun waardigheid,' stelt Seneca vast. Hij wist wat hem te doen stond. 'Ik zal de oude dag niet opgeven als die mij geheel voor mijzelf intact laat, althans geheel in mijn betere deel. Maar als hij mijn geest begint op te schudden en er stukken van begint weg te halen, als hij mij niet zozeer het leven laat als wel mijn levensadem, dan spring ik van het wrakke en vervallende gebouw.'² Seneca zelf hield woord, enkele jaren nadat hij zijn brieven aan Lucilius schreef. Al was het niet de ouderdom zelf, maar keizer Nero die hem dwong de hand aan zichzelf te slaan.

HET ERVAREN VERLIES VAN WAARDIGHEID IN DE OUDERDOM

Was hoogbejaarde zelfdoding in de tijd van Seneca nog een filosofische puzzel bij hoge uitzondering, voor de huidige generatie ouderen wordt de optie een moreel dilemma en een dagelijkse verzoeking. Zo uitgewoond zijn door je leeftijd, dat je er levensmoe van bent geworden – het overkomt steeds meer tachtigers en negentigers. Je leeft nog, maar in een lichaam dat jou overleefd heeft. Wordt het geen tijd om dan maar uit het verweerde en bouwvallige huis te springen, voordat het helemaal ineens stort? In vroeger dagen was de levensloop wreder, bruter, korter. De dood kwam je doorgaans snel halen. Nu duurt dat soms zo lang, dat je kunt denken dat hij je vergeten is. Dan hoef je geen Hugo Claus of J. J. Voskuil – beide schrijvers vroegen om euthanasie en kregen het – te heten om hem zelf de hand te willen reiken. Van het leven kun je blijkbaar genoeg krijgen. Niet omdat je niet meer van het leven zou houden, maar omdat je er

zoveel van gehad hebt, dat er gewoon niets meer bij kan. Wat is een waardige ouderdom? Wat is waardig sterven?

Iedereen die van nabij de moeiten van de hoge ouderdom kent, zal blij zijn met de aandacht die het burgerinitiatief 'Uit Vrije Wil', samen met de NVVE, voor een waardig levenseinde vroeg. Nu is al een op de vier vijfenzestigplussers tachtig jaar of ouder, in 2050 zullen dat er twee op de vijf zijn. Was de ouderdom ooit een toevalstreffer, nu kun je er bijna op rekenen. We kunnen er ons beter massaal op voorbereiden, en het burgerinitiatief helpt daar bij. Echter, door de focus zo exclusief op hulp bij zelfdoding te richten, mist de campagne mijns inziens haar doel om op zijn minst twee redenen. Allereerst dreigt de belangrijkste problematiek van het ouder worden (het zoeken naar een waardige levensavond) erdoor te worden versluierd. Vervolgens wordt waardigheid vereenzelvigd met rationele zelfbeschikking. De relationele dimensie in waardigheid (pregnant in het geding bij het beroep op *anderen* – arts, hulpverleners, familie – bij het helpen sterven) wordt daarmee aan het zelfbeschikkingsrecht ondergeschikt gemaakt.

PERSOONLIJKE WAARDIGHEID: KUNNEN LEVEN ZOALS JIJ WILT

De NVVE vult waardigheid uitsluitend vanuit de individuele autonomie en legt onvoldoende rekenschap af van de inherente en relationele dimensie die waardigheid ook bezit, en die – zo wil ik in het vervolg beweren – in het vertoog over een waardige ouderdom onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn.

Het gaat, aldus de NVVE in haar nota 'Perspectieven op waardig sterven'³, om mensen met een voltooid leven, 'die worden geconfronteerd met een fysieke, sociale en emotionele ontluistering, die hun gevoelens van eigenwaarde zo ondermijnen, dat zij invoelbaar gaan verlangen naar de dood. Zij zijn in hun beleving te oud geworden en willen verlost worden van hun leven.' Voor deze mensen, 'voor wie de persoonlijke waardigheid onomkeerbaar verloren is gegaan en van wie het leven naar eigen beleving geheel is voltooid', bepleit de NVVE straffeloze stervenshulp. Om daarvoor wettelijk ruimte te creëren, stelt ze een uitbreiding van de zorgvuldigheidscriteria voor: naast 'uitzichtloos en ondraaglijk lijden', kan nu ook het 'onomkeerbaar verlies aan persoonlijke waardigheid' een overweging zijn die iemand vrijwaart van rechtsvervolging. Hij mag je helpen sterven, ook als hij geen dokter is.

Wat is voltooid? Wat is waardig? Of en wanneer een leven voltooid is, gedaan is wat gedaan moest worden, alles van waarde achter iemand ligt, elke nieuwe dag een kwelling is, het bestaan als leeg en zinloos beleefd wordt – allemaal omschrijvingen uit het genoemde rapport – het is uiteindelijk aan mensen zelf om dat uit te maken. Totale afhankelijkheid, regieverlies, daarover kun je met elkaar wellicht tot een gedeelde maatstaf komen. Maar gevoelens van vernedering, schaamte, ontluistering, ondermijning van eigenwaarde, het zijn en blijven subjectieve gevoelens. Uiteindelijk zal niemand anders het verlies van waardigheid kunnen toetsen dan de levensmoede oudere zelf. Daarmee wordt het toetsingsprobleem zowel omzeild als opgelost: consistentie en persistentie in het persoonlijke oordeel van de betrokkene is het enige criterium voor rechtsgeldigheid.

Ik denk dat de NVVE een wezenlijk element in het waardigheidsvertoog te pakken heeft. Waardigheid is verbonden met het vermogen van mensen om hun leven vorm te geven zoals zij dat willen. Een leven te leiden overeenkomstig de waarden die zij belangrijk vinden. De discussie daarover wordt echter, in mijn waarneming, vertroebeld door de veronderstelling dat deze autonomie ook veronderstelt dat je (zorg)onafhankelijk van anderen bent en over al je geestelijke vermogens beschikt. Autonomie als rationele zelfsturing en regievoering. Zelfrespect en gevoel van eigenwaarde is verbonden met de persoonlijke ervaring dat je leven de moeite waard is omdat het mogelijk is overeenkomstig de waarden te leven waar jij voor staat. Dat kunnen ook waarden zijn als: verbondenheid met anderen, en genieten van kleine dingen als behaaglijke warmte, een knuffel, goede maaltijd, het zonlicht. Wat persoonlijke waardigheid – ook in het sterven – is, verschilt per persoon en maakt elk mens uniek.

INHERENTE WAARDIGHEID: TOT DE LAATSTE SNIK

Maar omvat een waardige ouderdom niet meer dan een subjectieve ervaring? Waardigheid kan ook als onvervreembare, inherente menselijke kwaliteit worden beschreven, die behoort bij de essentie van wat menselijk is. En ouderen – het zijn ook mensen. In religieuze kring verbindt men dat met de overtuiging dat elk mens geschapen is naar het Beeld van God. In de kerkelijke moraal van de R.-K.-kerk wordt op grond hiervan de absolute beschermwaardigheid van het menselijke leven, vanaf de conceptie tot het levenseinde, verdedigd.⁴ Maar er is ook een seculiere variant. In het mensenrechtenvertoog wordt – aldus de preambule van de Universele Verklaring van Rechten van de Mens – waardigheid ook aan de menselijke natuur als zodanig toegekend. ‘Alle mensen worden vrij en gelijk in waardigheid en rechten geboren. Zij zijn begiftigd met verstand en geweten, en behoren zich jegens elkander in een geest van broederschap te gedragen.’ In het spoor van een traditie die reikt vanaf de Stoa tot en met Immanuel Kant, lijkt waardigheid hier te worden verbonden aan het feit dat mensen redelijke wezens zijn. Die restrictieve opvatting van inherente waardigheid beheerst ook het debat over een waardig levenseinde. ‘Zonder de rede heeft het voor mij geen zin’, zei de Vlaamse filosoof Etienne Vermeersch in een interview naar aanleiding van het zelfgekozen levenseinde van zijn dementerende vriend Hugo Claus. Immers ‘het geluk van een varken dat goed gevoed wordt, hoeft van mij niet.’ (NRC, 29 en 30 maart 2008). Bij wie de rede langzaam uitdooft omdat hij dementeert, verschrompelt dan per definitie de menselijke waardigheid. Een persoonlijk ervaren waardigheid – mijn leven is zinloos als ik ga dementeren – wordt echter ten onrechte gepresenteerd als inherente waardigheid als zij in het debat wordt veralgemeniseerd tot een rechtsgrond voor euthanasie.

Er is in het mensenrechtenvertoog een andere, bredere grond voor het spreken over inherente waardigheid. Menselijke waardigheid berust niet op een helder functionerend brein, maar op het simpele feit dat mensen uit mensen geboren zijn. Dan deelt ook het ernstig verstandelijk gehandicapte kind en de dementerende oudere in inherente waardigheid. Het verwijt dat men zich daarmee schuldig maakt aan een voorkeursbehandeling van de menselijke soort (speciecisme)⁵ is onweerlegbaar. Die constatering is juist; de conclusie dat het voortrekken van mensen niet gerechtvaardigd zou zijn daarentegen niet bij voorbaat. Ethiek blijft ethiek vanuit

menselijk perspectief, niet omdat mensen superieur zouden zijn aan dieren, maar omdat we tegenover onze soortgenoten bijzondere verplichtingen hebben.

De collectieve angst voor het verlies van cognitieve vermogens snoert het begrip van waardigheid echter ontoelaatbaar in. Onze menselijkheid zit niet alleen in ons hoofd, maar ook in ons hart, onze huid en onze handen, de intimiteit met anderen. Wij zijn meer dan ons brein. Door de dimensie van inherente waardigheid – hetzij vanuit een seculier mensenrechtenvertoog, hetzij vanuit een religieuze levensovertuiging – zo omvattend geïnterpreteerd, in het ouderendebat te rehabiliteren, ontvangt het een radicale ethische impuls. Immers, of men nu *compos mentis* is of dementerend, net komt kijken of er bijna geweest is, elk mens zal dan op grond van zijn inherente waardigheid tot aan zijn laatste snik *absoluut* beschermwaardig zijn, hoe oud, uit- of afgeleefd hij ook is.

SOCIALE WAARDIGHEID: DE WAARDERING VAN STATUS, VERDIENSTE EN ZORG

Er is nog een derde betekenislaag in waardigheid, die in relatie tot de ouderdom relevant wordt. Sinds Cicero is waardigheid ook verbonden aan sociale status en maatschappelijke verdienste. Ook die sociale dimensie moeten we bij het debat over een waardige ouderdom betrekken. Duidelijk wordt daarbij dat waardigheid geen abstract begrip is, maar ingebed ligt in sociale erkenningspraktijken. Ook persoonlijke en inherente waardigheid is een te-erkennen-waardigheid. Dat geldt bij uitstek voor *sociale waardigheid*. Sociale waardigheid berust op *waardering*. Wellicht krijgen sommige hoogbejaarde ouderen het gevoel dat hun leven achter de rug is, doordat hen dat door anderen wordt aangepraat. Ze hebben het gevoel niet meer van nut te zijn, anderen tot last. Ze worden niet meer gewaardeerd om wat ze in hun jongere jaren hebben bijgedragen aan de samenleving, noch om wat ze nu doen en wie ze zijn. Opa moet maar eens ophouden het altijd over vroeger te hebben. Oude mensen verliezen hun waardigheid vooral, doordat zij ondergewaardeerd en achteloos vergeten worden. Zij hebben echter meer en andere verdiensten dan alleen die in welke in een competitieve prestatie maatschappij zichtbaar worden. Ze leveren een onschatbare bijdrage aan de informele economie. Maar de wijze levenskunst van een sterke persoonlijkheid kan ook van groter betekenis zijn dan productiviteit en performance. Dit zijn allemaal nog ‘prestaties’ van ouderen. Maar de grootste maatschappelijke waarde die hoogbejaarden representeren, ligt misschien in het simpele feit dat zij hoogbejaard zijn. Een waardige oude dag vereist ook de rehabilitatie van *senioriteit*: de waardering van de ouderdom omwille van de ouderdom.⁶

De sociale waardigheid van ouderen ligt niet opgesloten in henzelf – intrinsiek, persoonlijk – , maar omvat de erkenningspraktijken van de samenleving als geheel. Is onze maatschappij er één waarin ouderen er toe doen? Dat kan tot uitdrukking komen in de waardering voor hun prestaties, maar ook in waardering voor de zorg die zij verlenen en behoeven. Dat mag gek klinken in economisch zware tijden waarin de zorg aan ouderen alleen als kostenpost wordt beschouwd. De zorgkosten groeien bovendien exponentieel met de levensjaren. Maar de groei in de ouderenzorg is niet alleen een probleem maar ook een kans: zij kan tot een zorgzamere samenleving leiden.

De erkenning van sociale waardigheid heeft een relationeel, wederkerig aspect. Erkende waardigheid slaat terug op degene die haar erkent. Waardigheid komt nooit van één kant. Dat wordt bij uitstek zichtbaar in zorgrelaties.⁷ Voor mensen die om elkaar geven is waardigheid een zaak van geven en ontvangen. Het initiatief van een zorgrelatie ligt weliswaar in de spontane welwillendheid van degene die zich in goedheid ontfermt over de ander. Maar al ontspringt het mededogen eenzijdig, de noodlijdende geeft veel terug: in het ontvangen van de zorg brengt hij de zorggever zijn eigen kwetsbare behoefte te binnen, waarin hij afhankelijk is van de zorg van anderen. In dit voor-elkaar-kunnen-zorgen te midden van de tragiek van het leven ligt ook de grandeur van mensen. Het maakt ons humaan. Honderdduizenden werkers in de mantelzorg en professionele zorg ervaren het dagelijks. De waardering van het behoeftig zijn en kunnen zorgen voor elkaar – het is een aspect van sociale waardigheid dat ook in de discussie over een waardige ouderdom betrokken behoren te worden. Sociale waardigheid behelst *opzien*, maar ook *omzien* naar mensen. Hoe meer en betere ouderenzorg, des te waardiger een samenleving. En des te minder zullen ouderen de neiging hebben het voor gezien te houden.

CONCLUSIE

Persoonlijke, inherente en sociale waardigheid behoren alle drie in het debat over waardig ouderdom en een waardig levenseinde te worden betrokken. Een evenwichtige afweging is van belang. In de exclusieve concentratie op persoonlijke waardigheid – vaak verengd tot rationele zelfsturing – in het debat over vrijwillige levenbeëindiging wordt het waardigheidsbegrip eenzijdig scheef getrokken. Maar ook in het verabsoluteren van inherente waardigheid (van conceptie tot levenseinde, zoals in de kerkelijke leer van de R.-K.-kerk) wordt het begrip ten onrechte gemonopoliseerd. Waardigheid is een sociale erkenningspraktijk waarin zowel de waardering voor de veronderstelde objectiviteit als voor de subjectieve ervaring van waardigheid in het geding is. Dat laatste – ‘in het geding’ – moet letterlijk genomen worden: het debat over waardigheid is een voortdurende strijd om inzicht in wat menselijk is.

Noten

¹ Vgl. het interview met geriater Jos Slaets in NRC 8-9 oktober 2011.

² Seneca, *Brieven aan Lucilius*, brief 58.

³ De nota is te vinden op: <http://www.nvve.nl/assets/nvve/nieuws/Perspectievennota.pdf>

⁴ Vgl. bijv. *Dignitas Personae*, Congregatie voor de Geloofsleer, september 2008: 'De werkelijkheid van de mens gedurende zijn gehele leven, zowel vóór als na de geboorte, maakt het ons niet mogelijk hetzij een verandering van wezen, hetzij een gradatie in morele waarde te veronderstellen, daar hij volledige antropologische en ethische status bezit. Het menselijk embryo heeft daarom vanaf het eerste begin de waardigheid die een persoon toekomt.'

⁵ De term is gemunt door de psycholoog Richard Ryder in 1970, maar bekend geworden door het werk van de ethicus Peter Singer.

⁶ Margaret Morganroth Gullette, *Aged by Culture*. Chicago & London: The University of Chicago Press 2004.

⁷ Vgl. Annelies van Heijst, *Menslievende zorg. Een ethische kijk op professionaliteit*. Kampen: Klement 2005, en idem, *Iemand zien staan. Zorgethiek over erkenning*. Kampen: Klement 2008.